

تلاؤ شعارهای شیعی بر آثار چوبی دوره سلجوقی تا آغاز دوره تیموری

زهرا جمفری فرد / کارشناس ارشد باستان‌شناسی دانشگاه هنر اصفهان / z.jafarifard@gmail.com
احمد صالحی کاخکی / دانشیار دانشگاه هنر اصفهان / ahmadsalehikakhki@yahoo.com
داوود جعفری سرشت / استادیار دانشگاه بوعلی سینا همدان / djafariseresht@yahoo.com
تاریخ وصول: ۱۳۹۳/۱۰/۱۴ / تاریخ تصویب نهایی: ۱۳۹۳/۱۲/۲۷

چکیده

دوره سلجوقی تا آغاز دوره تیموری، از جمله ادوار درخشان صنایع چوب در ایران است. آثار چوبی به‌جای‌مانده از این دوران، علاوه بر داشتن ارزش فنی و هنری بالا، به دلیل داشتن کتیبه‌هایی با مضامین دینی و اعتقادی، جایگاهی ویژه در زمینه شناخت باورهای دینی و مذهبی مردمان آن اعصار دارند. این امر، لزوم بررسی دقیق و گسترده‌تر این آثار را موجب می‌شود. هدف اصلی پژوهش حاضر، معرفی آن دسته از آثار چوبی متعلق به دوره سلجوقی تا آغاز دوره تیموری است که روی آن‌ها، شعارهای خاص شیعیان شامل ادعیه، ذکرها و ... دیده می‌شود. با توجه به مطالعات و بررسی‌های صورت‌گرفته توسط نگارندگان، در پایان پژوهش، این نتیجه حاصل شد که در این ادوار، کاربرد شعارهای شیعی روی اشیای چوبی با کاربردهای مختلف، به صورت یک سنت زیبا و پسندیده درآمده است که نشان از اعتقادات عمیق و ارادت خالصانه بانیان و سازندگان این آثار، به اهل بیت علیهم‌السلام دارد. کلیدواژه‌ها: آثار چوبی، سلجوقی، تیموری، شعارهای شیعی.

مقدمه

در دوران اسلامی، از جمله دوره سلجوقی تا آغاز دوره تیموری، از قطعات چوب‌های ظریف حکاکی‌شده، برای ساخت منابر، یادمان‌ها (صندوق قبر)، رحل و... عمدتاً در اماکن مذهبی استفاده شده است، این آثار با استفاده از تکنیک‌های تزئینی متنوع، به زیبایی هر چه تمام آراسته گشته‌اند. از جمله عناصر تزئینی موجود روی آثار چوبی این ادوار، کتیبه‌هایی است که به خط کوفی و سایر اقسام از جمله ثلث و نسخ نوشته شده و علاوه بر جنبه زیبایی‌شناختی، از لحاظ جنبه‌های تاریخی و مذهبی نیز ارزش و اعتبار فراوانی دارند.

با توجه به این‌که بیش‌تر آثار چوبی متعلق به این ادوار (دوره سلجوقی تا آغاز دوره تیموری)، برای استفاده در اماکن مقدس و مذهبی ساخته شده، به تبع آن مضمون اکثر کتیبه‌های آن‌ها، شعارهای دینی و مذهبی رایج در بین مردمان آن روزگار است. این شعارها، شامل آیات قرآن کریم، اسماء جلاله خداوند و احادیثی از حضرت ختمی مرتبت محمد مصطفی صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ است. در مناطق شیعه‌نشین به خصوص نواحی مرکز ایران، استفاده از عبارات و دعاهای شیعی مانند ذکر صلوات بر چهارده معصوم عَلَيْهِمُ السَّلَام، زیارت شهدا و شهادت به ولایت و امامت امام علی عَلَيْهِ السَّلَام و ... متداول بوده و با نوشتن این عبارات روی آثار هنری مختلف از جمله آثار چوبی، ارادت خود را به این بزرگواران ابراز می‌داشته‌اند. با وجود اهمیتی که کتیبه‌های موجود روی این آثار، در شناخت بهتر باورهای دینی مردم این ادوار دارد، تاکنون هیچ‌گونه تحقیق و بررسی در زمینه آن‌ها صورت نگرفته و همین امر لزوم پرداختن به این مهم را ایجاب نموده است.

هدف پژوهش حاضر، معرفی آن دسته از آثار چوبی دوره سلجوقی تا آغاز دوره تیموری است که روی آن‌ها شعارهای خاص شیعیان ذکر گردیده و سپس به تفصیل، به بررسی مضامین این کتیبه‌ها پرداخته شده است.

مقالات و کتب بسیاری، به بررسی شعارهای شیعی موجود روی آثار هنری مختلف پرداخته‌اند؛ مانند کتاب‌های هنر شیعی (شایسته‌فر، ۱۳۸۴) و جلوه‌های هنر شیعی در

نگارگری و کتیبه‌نگاری تیموریان و صفویان (رجبی، ۱۳۹۱). مقالات مانند «تجلی تفکرات شیعی در نوشتار انگشتی‌های عصر قاجار» که در این مقاله، شعارهای مختلف روی انگشترها مطالعه شده است (محمدی‌زاده، ۱۳۹۲)؛ «تاریخ اجتماعی شیعیان ایران در نیمه نخست قرن نهم هجری» که ضمن مطالعه وضعیت اجتماعی این دوره، صنایع و حرف مرتبط با شیعیان معرفی شده است (حسین‌پور، ۱۳۸۶)؛ «نماد و نمود نام علی علیه السلام در هنر فلزکاری صفویه و قاجار» که نمودهای نام حضرت علی علیه السلام در دوره‌های صفوی و قاجار، بررسی و تفاوت‌های موجود میان مضامین شیعی مشخص شده است (فراست، ۱۳۸۷)؛ مقاله «بررسی تطبیقی کاربرد متون مذهبی در هنر شیعی مازندران» که آثار چوبی و شعارهای شیعی موجود روی آثار مثبت دوره صفوی منطقه مازندران، بررسی شده است. (کلانتر، آیت‌اللهی، ۱۳۹۲)

شیوه گردآوری اطلاعات در این مقاله، به شیوه میدانی و کتابخانه‌ای است و نتایج به‌دست آمده، به‌صورت نویافته و حاصل مطالعات نگارندگان بوده و رویکردی توصیفی - تحلیلی دارد. ذکر این نکته لازم است که طی پژوهش حاضر، تعداد ۱۱۰ اثر چوبی متعلق به دوره سلجوقی تا آغاز دوره تیموری مطالعه شده که از بین آنها تنها پنج مورد، دارای کتیبه‌هایی با مضامین شیعی هستند. از مهم‌ترین دلایل کمبود شعارهای شیعی روی آثار چوبی ادوار ذکر شده، گرایش اغلب حاکمان وقت به آیین تسنن است.

معرفی آثار

آثار چوبی مورد بحث، در مناطق مرکزی ایران و موزه‌های داخل و خارج از کشور نگه‌داری می‌شوند. این آثار شامل منبر (منبر مسجد جامع روستای ایبانه)، پنجره چوبی (موجود در موزه ملی ایران)، در چوبی (در امام‌زاده اسماعیل اصفهان)، رحل چوبی (موجود در موزه متروپولیتن) و یک لوح چوبی (موجود در مجموعه دیوید) است. معرفی آثار بر اساس قدمت آن‌ها، از قدیم به جدید صورت گرفته است.

منبر مسجد جامع ایبانه

روستای ایبانه در ۴۸ کیلومتری نطنز و در دامنه شمال غربی کوه کرکس واقع شده است. مسجد جامع روستا، مهم‌ترین بنا و اثر تاریخی آن است که در مختصات جغرافیایی "E51°35'18.49", "N33°35'12.44" قرار دارد. بنای اولیه مسجد بر اساس کتیبه‌های موجود، حداقل به دوره سلجوقی تعلق دارد، که در دوره‌های بعد بازسازی شده است. قدیمی‌ترین شیء چوبی موجود در مسجد، منبر چوبی آن است که امروزه در نمازخانه مسجد نگه‌داری می‌شود و دارای تاریخ محرم سال ۴۶۶ قمری است. جنس آن از چوب چنار و دارای چهار پله است و در دو طرف پله آخر، دو ستون دارد (عکس ۱). منبر مسجد از پیوند قاب‌های مستطیل‌شکل در ابعاد مختلف به وجود آمده و از سه فن منبت، گره‌چینی و مشبک، برای آراستن آن استفاده شده اما تکنیک تزئینی غالب آن، «منبت» است که به صورت نقوش اسلیمی ساده حلزونی‌شکل، دهن‌اژدری و انواع گل‌های پرچین و برگ‌های اسلیمی، روی بخش‌های مختلف منبر کار شده است. ردیفی از مهره‌ها (نقوش مدور توخالی) نیز پهلوهای دو جانب منبر ایبانه را تزئین کرده‌اند. (golmohammadi, 2001, p. 210-211)

منبر ایبانه کتیبه‌های مختلفی دارد. این کتیبه‌ها، به خط کوفی و قلم نسخ است که در بخش‌های مختلف آن دیده می‌شود. برخی از این کتیبه‌ها در زمان ساخت منبر بر آن حک شده، اما بخش اعظم آن‌ها در زمان مرمت منبر، توسط مرمت‌گران نوشته شده است. ابتدا به شرح کتیبه‌های اصلی و اولیه منبر و سپس به بیان کتیبه‌های الحاقی می‌پردازیم. از جمله بخش‌هایی که کتیبه آن، در زمان ساخت منبر روی اثر ایجاد شده، کتیبه‌های قسمت پایین تکیه‌گاه مسند است که به خط کوفی گل‌دار بر دو تخته مستطیلی‌شکل مجزا از هم، حک شده است: کتیبه بالای: «بوالقاسم محمد و ابوطاهر بن علی و حسین بن علی و عبدالجبار بن احمد غفر الله ذنوبهم...»؛ کتیبه پایین: «مما امر بایجاد هذا المنبر»؛^۱ ادامه کتیبه: «فی

۱. با توجه به متن کتیبه‌ها، به نظر می‌رسد در زمان مرمت منبر، دو تخته حاوی کتیبه‌ها جابه‌جا نصب گشته‌اند.

المحرم سنه ست و ستین و اربع مائه (۴۶۶ق) رحم الله من قرأه و نظره» است که در قسمت چارچوب تکیه‌گاه مسند و تیرکی که پایه چارچوب بر آن استوار شده، به خط کوفی گل‌دار نوشته شده است (هنر فر، ۱۳۵۰، ص ۸۸۸). در طرف راست منبر و در داخل سه قاب نیز کتیبه‌هایی ایجاد شده که عبارتند از: «الله»، «العظمه لله» و در قاب دیگر عبارت ناخوانایی نوشته شده است. کتیبه‌های الحاقی منبر عبارتند از: کتیبه‌های بخش تکیه‌گاه مسند که در داخل یک نقش محراب‌مانند هستند. در داخل نقش محراب: «هو العلی الکبیر لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله حقا حقا عمل محمود» نوشته شده است. وجود شعار «علی ولی الله حقا حقا»، به پذیرش اصل امامت و قبول ولایت امام علی علیه السلام توسط بانی و سازندگان آن اشاره دارد که به زیبایی، بر بدنه منبر انعکاس یافته است (عکس ۲). در کتاب شریف و ارزشمند اصول کافی (ج ۱، باب حجة) و کلیات حدیث قدسی: سنان بن طریف از امام صادق علیه السلام روایت می‌کند که فرمود:

ما نخستین خاندانی هستیم که خداوند نام ما را بلند صدا کرده است. هنگامی که آسمان‌ها و زمین را آفرید، امر فرمود که منادی بانگ برآورد:
 "اشهد ان لا اله الا الله (سه بار) اشهد ان محمداً رسول الله (سه بار) اشهد ان علیاً امیر المؤمنین حتماً (سه بار)". (کلینی، ۱۳۶۹، ج ۱، ص ۵۸۱)

در کتاب ینابیع الموده، (ج ۱، باب ۳۷) که از کتب اهل تسنن است، به نقل از حاکم بن احمد بیهقی (از علمای اهل تسنن) نوشته شده که پیامبر صلی الله علیه و آله فرمودند:

ای علی! به راستی که اولین سؤال از بندگان، پس از مرگ پیرامون شهادت به لا اله الا الله و شهادت به محمد رسول الله و شهادت به این است که تو ولی مؤمنین (علی ولی الله) هستی. (قندوزی، ۱۳۸۴، ج ۱، ص ۳۵۶)

به پیشانی پله سوم آیه ۱۸ سوره جن (۱۸: ۷۲) نوشته شده است: «و ان المساجد لله فلا تدعو مع الله احدا»، عمل حاج صفر علی بیدگلی سنه ۱۳۱۰.

لوح چوبی موجود در مجموعه دیوید در کپنهاگ

در مجموعه (موزه) دیوید در کپنهاگ دانمارک، یک لوح چوبی به ابعاد ۵،۶۱×۶۱ سانتی‌متر وجود دارد که متعلق به قرن ششم قمری است (۵۰۳ ق) (قوچانی، ۱۳۶۶، ص ۵۶). این لوح به صورت یک قطعه مربع‌شکل است و طبق گزارش موزه در مورد اثر، از جنس چوب چنار ساخته شده و احتمالاً بخشی از یک منبر متعلق به شرق ایران بوده است (عکس ۲)؛ به هر حال مضمون کتیبه‌های آن، ثابت می‌کند که مربوط به مکانی مذهبی بوده است. تزیینات روی لوح، با استفاده از تکنیک منبت اجرا شده و حاوی کتیبه‌هایی به خط کوفی مزهر است. امروزه این قطعه با شماره ثبت ۱۱/۱۹۷۷ در مجموعه دیوید نگه‌داری می‌شود. (www.davidmus.dk)

حاشیه خارجی لوح به صورت یک نوار باریک سرتاسری است که با استفاده از دوایر ریز توخالی تزیین شده است. در چهار گوشه آن نیز چهار قاب مربع‌شکل نقش شده که در داخل هر کدام از این کادرها با استفاده از تکنیک منبت تزیین شده است. نقوش تزیینی آن‌ها، مشتمل بر چهار برگ پالمت است که با استفاده از اسلیمی‌ها و برگ‌های ظریف به زیبایی به هم متصل شده‌اند. کتیبه‌هایی به خط کوفی مزهر در داخل لوح دیده می‌شود: در قسمت بالا عبارت «بسم الله الرحمن الرحیم یا کریم» در داخل یک کادر مستطیل شکل حک شده؛ در زیر این کادر یک قاب مربعی شکل است و طرحی شبیه محراب دارد و در داخل این طرح محرابی شکل، صلوات بر پیغمبر ﷺ حک شده است: «اللهم صل علی محمد و آل محمد كما حمل وحیک و بلغ رسالتک و صل علی محمد و آل محمد كما احل حلالک و حرم حرامک و علم کتابک صل علی محمد و آل محمد فی شهر محرم سنه ثلاث و خمس مایه».

با توجه به ابعاد کوچک لوح و تکرار سه مرتبه ذکر صلوات بر حضرت ختمی‌مرتبت محمد مصطفی ﷺ و آل ایشان بر روی آن، نشان می‌دهد که سازندگان این لوح به پیامبر اکرم ﷺ و آل ایشان ارادت خالصانه داشته‌اند و حب اهل بیت علیهم السلام، همواره در قلب مردم مسلمان ایران، حضوری عمیق داشته و روی آثار هنری مختلف نمود یافته و با ذکر این عبارات بر روی آن‌ها، قداست و ارزش والایی به شیء بخشیده است.

پنجره چوبی موزه ملی ایران

از جمله آثار چوبی نفیس موجود در بخش اسلامی موزه ملی ایران، یک پنجره چوبی دولنگه به ابعاد ۴۲×۶۸/۲ سانتی‌متر است. تاریخ ساخت آن طبق کتیبه موجود روی آن، ۵۲۰ قمری است. این اثر در موزه ملی ایران با شماره ۳۲۸۳ ثبت شده است (آرشیو موزه ملی ایران). تزیینات موجود روی این دو لنگه، به صورت قرینه است، بدین ترتیب که در قسمت بالای هر لنگه، نقشی شبیه به طرح محرابی ایجاد شده و در وسط و اطراف آن، کتیبه‌ای به خط کوفی وجود دارد. تنها تزیینات روی پنجره در داخل قاب محراب‌مانند آن اجرا شده که شامل اسلیمی‌های ظریف ساده هستند که دورتادور قاب تکرار شده‌اند. (عکس ۴)

اهمیت اثر به دلیل کتیبه‌های آن است که روی طرح پیکانی شکل آن سوره «اخلاص» به خط کوفی نوشته شده است. نیمی از آن روی لنگه راست و ادامه آن روی لنگه چپ به صورت برجسته کنده‌کاری شده است. در لنگه راست آمده: «بسم الله الرحمن الرحيم قل هو الله احد»، و در لنگه چپ: «الله الصمد لم يلد ولم يولد ولم يكن له كفوا احد». در قسمت پایین نوشته، در هر دو طرف، در وسط «وحده لا شريك له» دیده می‌شود. سطح میانی هر لنگه (کادر محرابی شکل) از این پنجره را کتیبه‌ای به خط کوفی تزیینی دربرگرفته است. این کتیبه چهارده سطر دارد و اطراف آن با نقوش اسلیمی تزیین شده و در میان اسلیمی‌ها، «زیارت شهدا در شب‌های قدر» (زیارت امام حسین علیه السلام در شب‌های قدر) نوشته شده است.

این زیارت جزو ادعیه‌ای است که خواندن آن در شب‌های قدر بسیار سفارش شده و معتبر و پربرکت است. متن کتیبه، نشان می‌دهد که این پنجره را شیعیان و محبان امام حسین علیه السلام ساخته‌اند و احتمالاً در مکانی (شاید مسجد) نصب شده بوده که شیعیان در ماه مبارک رمضان و به خصوص در شب‌های قدر، بتوانند آن را تلاوت کنند. متن کتیبه بدین شرح است: «هو الحی / بسم الله الرحمن الرحيم السلام عليكم ايها الصديقون السلام عليكم ايها

الشهداء الصابرون / الشهد انکم جاهدتم فی سبیل الله و صبرتم علی الادی فی حینه و نصحتم لله و لرسوله^۱ حتی اتیکم الیقین اشهد انکم / احیاء عند ربکم ترزقون، فجزاکم الله عن الاسلام و اهله افضل جزاء المحسنین و جمع الله^۲ بیننا و بینکم فی محل النعیم فی^۳ ختم الله تبارک و تعالی فی شهر صفر سنة عشرين و خمسیه». (قوچانی، ۱۳۶۶، ص ۵۶)

شیخ عباس قمی^۴ در ذکر کرامات این زیارت شریف می‌نویسد:

بدان که احادیث در فضیلت زیارت امام حسین^۵ در ماه رمضان به خصوص شب اول و نیمه و آخر آن و در خصوص شب قدر بسیار است. (قمی، ۱۳۸۵، ص ۸۶۷-۸۷۱)

امام هادی^۶ می‌فرماید:

هر کس زیارت کند امام حسین^۵ را در شب بیست و سوم ماه رمضان و آن شبی است که امید هست شب قدر باشد و در آن شب هر امر محکمی جدا و مقدر می‌شود، مصافحه کنند با او روح ۲۴ هزار ملک و پیغمبر که همه رخصت می‌طلبند از خدا در زیارت آن حضرت در این شب.

در حدیث معتبر دیگر از امام صادق^۷ آمده:

چون شب قدر می‌شود، منادی از آسمان هفتم از بطنان عرش ندا می‌کند که حق تعالی آمرزید هر کس را که به زیارت قبر حسین^۵ آمده است.

۱. در مفاتیح الجنان بعد از «فی» عبارت «جنب الله / ناصحتم لله و لرسوله» نوشته شده است.
۲. در مفاتیح لفظ «الله» وجود ندارد که در این مورد هم، مانند یادداشت شماره قبل تفسیر می‌شود.
۳. در مفاتیح بعد از «النعیم» لفظ «فی» نیامده است، باید اشاره کرد بین برخی از دعاهایی که روی اشیای چوبی آمده و ادعیه‌ای که در کتب مختلف از جمله مفاتیح الجنان نوشته شده، اختلافات جزئی دیده می‌شود، با توجه به اینکه آثار چوبی دارای قدمت و اصالت بیشتری هستند، نوشته‌های آنها نیز معتبرتر و صحیح‌تر است، زیرا آنچه در کتب آمده معمولاً نقل از روی نسخه‌های خطی بوده است، که احتمال دارد در حین نسخه‌برداری، در صورت ناخوانا بودن بعضی از کلمات و یا اینکه به علت فرسوده شدن کاغذ به مرور زمان یا پاره شدن آن، در نوشتن مجدد بعضی از کلمات اشتباهی رخ داده است. (قوچانی، ۱۳۶۶، ص ۵۰)

در روایت است هر کس شب قدر نزد قبر آن حضرت باشد و دو رکعت نماز گزارد نزد آن حضرت یا آنچه سؤال کند، میسر شود و حق تعالی بهشت را به او عطا کند و از آتش پناه دهد.

با توجه به مستندات که ذکر شد، به عظمت و ارزش معنوی بسیار فراوان دعای «زیارت شهدا در شب‌های قدر» می‌توان پی برد.

میان در امامزاده اسماعیل علیه السلام اصفهان

امامزاده اسماعیل علیه السلام در طرف مشرق خیابان هاتف کنونی شهر اصفهان، روبه‌روی امامزاده جعفر علیه السلام قرار دارد و دارای مختصات جغرافیایی "N32°39'47,16" و "E 51°41'09,50" است. بنای امامزاده به وضع کنونی از زمان شاه‌عباس اول شروع شده ولی ساختمان امامزاده و مسجد مرقد شیعا به اوایل اسلام می‌رسد و قسمتی از ساختمان کنونی، متعلق به دوره سلاجقه است (رفیعی مهرآبادی، ۱۳۵۲، ص ۷۵۰). در داخل امامزاده، آثار چوبی نفیسی از دوره‌های مختلف اسلامی وجود دارد؛ مهم‌ترین و قدیمی‌ترین آن‌ها، یک در چوبی دولته است که دهلیز مقبره امامزاده اسماعیل علیه السلام را به مرقد شیعیان نبی صلی الله علیه و آله متصل می‌کند. میان در مذکور طبق کتیبه روی آن، متعلق به دوره آل مظفر^۱ و به فرم قاب قوس تیزه‌دار و ابعاد تقریبی ۲۵۰×۱۴۰ است. تکنیک‌های تزئینی مختلفی برای آراستن میان در نفیس امامزاده اسماعیل علیه السلام به‌کار برده شده که عبارتند از؛ گره چینی، معرق، منبت، خاتم‌کاری، زمودگری و جوک‌کاری. این تزئینات در کنار هم، با ظرافت و دقت بالایی اجرا شده‌اند. نقوش ایجادشده بر روی آن شامل نقوش هندسی و گیاهی است که در قالب طرح‌های اسلیمی و ختایی کار شده است. (عکس ۵)

کتیبه‌های متعددی به قلم ثلث، روی بخش‌های مختلف میان در امامزاده اسماعیل علیه السلام نوشته شده است. این کتیبه‌ها در میان انواع نقوش گیاهی، با خطی خوش و به زیبایی هر چه تمام حک شده‌اند. به‌طور کلی کتیبه‌ها در سه قسمت حک شده است:

۱. خاندان آل مظفر در فاصله سال‌های ۷۲۳ تا ۷۹۵ قمری، بر بخشی از مناطق مرکزی ایران حکومت می‌کردند. (پازوکی، ۱۳۱۶، ص ۱۵۳)

۱. در قسمت جناغی بالای در؛ ۲. بر روی لنگه راست؛ ۳. بر روی لنگه چپ در. در مرکز جناغی بالای در، واژه «الله» پنج مرتبه تکرار شده است. در حاشیه جناغی نیز کتیبه‌ای با این مضمون به قلم ثلث وجود دارد؛ «مر باحداث هذا الباب الاحمر الغفره و الثواب فی امره با دولة السلطان الاعظم مولی السلاطین الامم ناشر عدل و الاحسان باسط الامر و فی ضیل الله الارض قطب الحق و الدین شاه محمود سلطان الاعظم محمد ابی المظفر خلد الله ملکه فی الحکومه البهلوان الاعظم صاحب الکرم تاج الدوله و الدین علی ترشاه [كذا] الخراسانی عن خاص ماله». کتیبه مذکور، نشان می‌دهد این اثر در زمان شاه محمود مظفری پسر مبارزالدین ساخته شده و بانی آن شخصی به نام «علی ترشاه... الخراسانی» بوده است. (بوسورت، ۱۳۸۱، ص ۲۴۲)

کتیبه‌های لنگه سمت راست؛ در تنکه مربع‌شکل بالای در، عبارت دعایی «العظمه لله»، در داخل قاب مستطیل‌شکل وسط این لنگه، شعار «لا اله الا الله» و در داخل کادر محرابی شکل آن، صلوات بر حضرت محمد ﷺ و دوازده امام باقرین صورت نوشته شده است: «اللهم صل علی محمد المصطفی و علی المرتضی و الحسن الرضی و الحسين الشهید بکربلا و علی زین العابدین و محمد الباقر و جعفر الصادق». و ادامه آن در داخل کادر محرابی لنگه چپ: «و موسی الکاظم و علی موسی الرضا و محمد التقی و علی التقی و الحسن العسکری و محمد المهدی علیه و علیهم السلام».

در داخل کادر ترنج لوزی‌شکلی که در داخل کادر محرابی لنگه راست در قرار دارد، نام «محمد» ﷺ (قفل محمد) چهار بار تکرار شده است. کتیبه‌های لنگه چپ در؛ در تنکه مربع‌شکل بالای در، عبارت دعایی «الملک لله»، در داخل قاب مستطیل‌شکل وسط این لنگه، عبارت «محمد رسول الله» و در داخل کادر محرابی شکل، ادامه صلوات بر دوازده امام باقرین، در داخل کادر ترنج لوزی‌شکلی که در داخل کادر محرابی قرار دارد، نام «علی» ﷺ (قفل علی) چهار مرتبه تکرار شده است. (شکل ۱)

۱. چون دوران سلطنت شاه محمود میان سال‌های ۷۵۹ و ۷۷۶ قمری است، بی‌تردید در مذکور، از صنایع نیمه دوم قرن هشتم قمری (دوران آل مظفر) به شمار می‌رود. (مجدزاده صهبأ، ۱۳۲۳، ص ۷۹)

میان در امامزاده اسماعیل علیه السلام اصفهان، از جمله آثار بسیار ارزشمند دوره آل مظفر به شمار می‌آید که کتیبه‌های موجود روی آن در بردارنده نام مبارک خداوند جل جلاله، رسول اکرم صلی الله علیه و آله، حضرت علی علیه السلام، و هم‌چنین صلوات بر رسول خاتم و دوازده امام علیهم السلام است. این تبلوری است از اعتقادات شیعی در بین سازندگان و بانیان این اثر نفیس که فضایی مناسب را برای ابراز ارادت خود به خاندان پاک پیامبر صلی الله علیه و آله برگزیده و به زیبایی هر چه تمام، با قلمی شیوا به نگارش نام ایشان بر این در چوبی پرداخته‌اند.

رحل چوبی موزه متروپولیتن

یک رحل چوبی در موزه متروپولیتن نگهداری می‌شود که از نمونه‌های ممتاز آثار چوبی قرن هشتم قمری ایران به شمار می‌آید. ابعاد آن $۱۳۰/۲ \times ۷۶/۱$ سانتی‌متر و با شماره ثبت ۱۰/۲۱۸ است. نقوش گیاهی بسیار پرکاری بر روی این رحل زیبا، اجرا شده است و اوج و فور سبک گیاهی و غلبه آن بر نقوش هندسی را می‌توان ملاحظه کرد (پوپ، ۱۳۸۷، ص ۳۰۳۸). برای تزیین رحل، از تکنیک‌های مختلفی از جمله منبت، معرق و خاتم و مشبک استفاده شده است. عمده تزیینات آن منبت است. سازنده هنرمند رحل، از عناصر تزیینی مکتب مغول استفاده کرده و آن‌ها را با تأثیر کامل، در بخش‌های مختلف آن اجرا کرده و گاهی اشکال مشبک و توخالی و گاهی چند طرح مختلف را روی هم قرار داده است. قاب خارجی هر دو لنگه، با استفاده از تکنیک منبت تزیین شده است (عکس ۶) به اعتقاد دیمانند، اسلوب و طرز کار آن که به چوب‌بری قرن چهاردهم میلادی ترکستان شباهت دارد، نشان می‌دهد که این قطعه در ترکستان ساخته شده است. (دیمانند، ۱۳۶۵، ص ۱۲۳؛ Ekhtiar, Soucek, Canby, Najat Haidar, 2010, p10)

کتیبه‌هایی در بخش‌های مختلف رحل حک شده است. بخشی از آن‌ها، در داخل رحل نوشته شده اما متأسفانه بخش‌هایی از آن، از بین رفته است. متن این کتیبه که به صورت کنده‌کاری بسیار کم‌عمق به قلم ثلث نوشته شده، پس از ذکر صلوات بر حضرت محمد صلی الله علیه و آله

و سپس حضرت علی علیه السلام، به بیان مشخصات اثر یعنی نام سازنده، تاریخ ساخت و هم‌چنین مکانی می‌پردازد که رحل وقف آن‌جا شده است. متن کتیبه بدین قرار است:

«اللهم صل علی محمد و سلم و ارض..... امیر المومنین علی بن ابی طالب رضوان الله علیهم
أجمعین وقف مدرسه صدرآباد انار صانها الله عن الافات - فی ذی الحجّه حجه احدی و
ستین و سبعمائه». (عکس ۷، شکل ۲)

بر طبق کتیبه (امروزه نابود شده است)، نام سازنده رحل «حسن بن سلیمان اصفهانی» است. با توجه به نام خانوادگی سازنده (اصفهانی)، به نظر می‌رسد این اثر با الهام از آثار ترکستان اما در ایران، توسط هنرمند شیعه اصفهانی ساخته شده است و وقف مدرسه صدرآباد گردیده است. صدرآباد روستایی است از توابع ندوشن که در هفتاد کیلومتری غرب شهر یزد قرار دارد (1392/8/4 <http://www.aftabir.com>)، با توجه به این‌که این روستا در ایران واقع شده و سازنده آن نیز شخصی ایرانی است، به نظر نمی‌رسد که گفته دیمانند مبنی بر این‌که این رحل در ترکستان ساخته شده است، درست باشد. تاریخ ساخت آن ذی الحجّه ۷۶۱ قمری (۱۳۶۰ م) ذکر شده است.

در دو طرف رحل، در داخل یک نقش تزئینی محراب‌شکل، در بالای نقش گل و گلدان، صلوات بر پیامبر صلی الله علیه و آله و ائمه اطهار علیهم السلام نوشته شده است. در قاب بالایی یکی از قاب‌ها در داخل یک قاب چهارگوش، در میان نقوش اسلیمی و پیچک‌ها، لفظ «الله» چهار مرتبه تکرار شده و در زیر آن صلوات بر پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و دوازده امام علیهم السلام، از امام اول تا امام پنجم به صورت زیر حک شده است:

«اللهم صل علی محمد المصطفی و علی المرتضی و حسن المجتبی و حسین الشهید کربلا
و علی زین العابدین و محمد الباقر». در طرف دیگر رحل، نام شش امام دیگر به این ترتیب آمده است:

«و جعفر الصادق و موسی الکاظم و علی موسی الرضا و محمد التقی و علی التقی و الحسن
العسکری و محمد المهدی».

در قاب بالایی این طرف رحل نیز مانند طرف دیگر، در داخل یک قاب چهارگوش در میان نقوش اسلیمی و بیچک‌ها، لفظ «الله» (فعل الله) چهار مرتبه تکرار شده است. رحل موزه متروپولیتن، از جمله شاه‌کارهای هنر منبت‌کاری قرن هشتم قمری ایران است که به دلیل دارا بودن ویژگی‌های فنی و هنری ممتاز به همراه کتیبه‌هایی با مضامین دینی و اعتقادی، جایگاهی ممتاز و درخور در بین آثار چوبی معاصر خود و حتی تمام ادوار تاریخی ایران دارد. عبارات شیعی موجود روی رحل که ذکر صلوات بر پیامبر ﷺ و دوازده امام معصوم علیهم‌السلام است، به این رحل قداستی ویژه داده است.

نتیجه

با گسترش آیین تشیع در مناطق مختلف ایران به ویژه مناطق مرکزی، استفاده از شعارها، ادعیه و هم‌چنین عبارات شیعی در بین مردم متداول گشت و بر آثار هنری مختلف نیز جلوه‌گر شد. آثار چوبی که سهمی ویژه در بین هنرهای این دوره دارد، از این قاعده مستثنا نبودند و انواع عبارات شیعی، روی آثار چوبی متعلق به این دوره، نوشته شده تا ارادت خالصانه مردم این دیار را به رخ همگان بکشد. از جمله ذکرهای موجود روی آثار چوبی قرن هشتم قمری، ذکر صلوات بر پیامبر اکرم ﷺ و خاندان پاک ایشان است که همواره در قلب مردم مسلمان ایران، منزلتی عظیم داشته‌اند. هم‌چنین شعار «علی ولی الله» و زیارت شهدا (زیارت امام حسین علیه‌السلام) در شب‌های قدر، بر این آثار هویدا است. آثار چوبی معرفی شده، همگی متعلق به اماکن مذهبی است و نشان می‌دهد که ادعیه و عبارات موجود روی آنها، به صورت کاملاً آگاهانه و با اطلاع از مضمون آنها، به فراخور مکانی نوشته شده که شیء برای استفاده در آن، ساخته می‌شده است. هم‌چنین تبلور این شعارها بر آثار هنری مختلف، بیانگر ارادت بانیان آنها و تأکید بر اعتقادات ناب شیعی در بین آنهاست.

عکس ۱: نمای کلی منبر مسجد جامع ایبانه (قاسمی، ۱۳۹۱)

عکس ۲: کتیبه‌های تکیه‌گاه مسند حاوی شعار «لا اله الا الله محمد رسول الله عليا ولي الله حقا حقا» (قاسمی ۱۳۹۱)

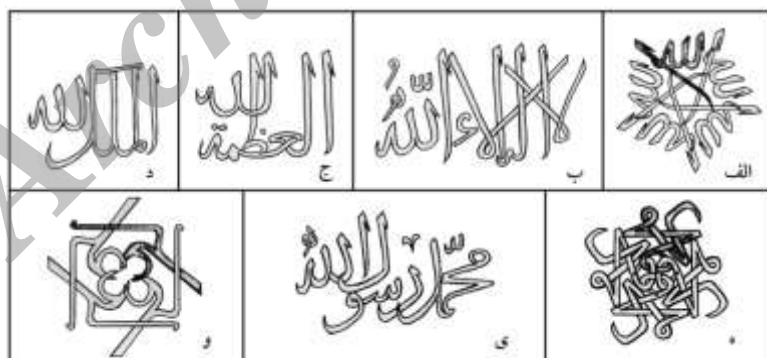
عکس ۳: لوح چوبی مجموعه دیوید (www.davidmus.dk)

عکس ۴: پنجره چوبی موزه ملی ایران (آرشیو موزه ملی ایران)

عکس ۵: میان در امامزاده اسماعیل علیه السلام (نگارنده)

شکل ۱: شعارهای روی میان در امامزاده اسماعیل علیه السلام (بهارلویی، ۱۳۹۱)

عکس ۶: نمای کلی رحل چوبی موزه متروپولیتن (www.metmuseum.org)

شکل ۲: کتیبه‌های داخل رحل موزه متروپولیتن (نگارنده)

عکس ۷: کتیبه‌های داخل رحل موزه متروپولیتن (www.metmuseum.org)

فهرست منابع

قرآن مجید.

۱. بوسورث، ادموند، *سلسله‌های اسلامی جدید*، فریدون بدره‌ای، تهران: باز، ۱۳۸۱.
۲. پوپ، آرتور، اکرم، فیلیس، *سیری در هنر ایران، از پیش از تاریخ تا امروز*، ترجمه سیروس پرهام، جلد ششم، تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۸۷.
۳. دیماند، موریس اسون، *راهنمای صنایع اسلامی*، عبدالله فریار، تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۸۳.
۴. رفیعی مهرآبادی، ابوالقاسم، *آثار ملی اصفهان*، تهران: انجمن آثار ملی ایران، ۱۳۵۲.
۵. قاسمی جوجیلی، ابراهیم، *طرح حفاظت و مرمت چوبینه‌های کاربردی و آیینی سه روستای فریزهند، اصفهان: برز رود و ایبانه، سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری*، ۱۳۹۱.
۶. قمی، شیخ عباس، *کلیات مفاتیح‌الجنان*، استاد الهی قمش‌های، قم: قدس، ۱۳۸۵.
۷. قندوزی، سلیمان بن ابراهیم، *ترجمه بناایع الموده*، محمدعلی شاه‌محمدی، قم: نشر مهر امیرالمؤمنین علیه السلام، ۱۳۸۴.
۸. قوچانی، عبدالله، «تحقیقی بر چوب نوشته‌های ایران»، *معماری و هنر ایران*، ش ۲، ص ۴۷-۵۸، سال ۱۳۶۶.
۹. کلینی، محمدبن‌یعقوب، *اصول الکافی*، سیدجواد مصطفوی، تهران: علمیه اسلامی، ۱۳۶۹.
۱۰. مجلسی، محمدباقر، *بحارالانوار*، موسی خسروی، ج ۹۸، تهران: اسلامی، ۱۳۶۳.
۱۱. هنر فر، لطف‌الله، *گنجینه آثار تاریخی اصفهان*، اصفهان: امامی، ۱۳۴۴.
12. Golmohammadi, Javad, **The Splendour of Iran**, volume III (islamic period), london, cliborn, 2001.
13. The metropolitan of art, "MASTER PIECES from the department of islamic art in the metropolitan museum of art". Edit by: Maryam D. Ekhtiar, P. Soucek, Sheila R. Canby, and Navina Najat Haidar, New York: Yale University Press, 2010.
14. <http://www.Davidmus.dk>.
15. <http://www.Metmusuem.Org>.
16. <http://www.Aftabir.Com>.